

ТАТАРИТЕ НА НОГАЙ, БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ .

(около 1270—1302 г.)

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

Ярката фигура на татарския вожд Ногай (Йесу-Ногай), правнук на Чингиз-хан¹, е правела силно впечатление на съвременниците не само в “Златната Орда”, но и в изпитващите могъществото ѝ или съюзни с нея средновековни държави. Красноречиво свидетелство за Ногаевата популярност са сведенията на тогавашните руски, арменски, византийски, западноевропейски, египетски, ирански, сръбски и др. хронисти и писатели². Всевластието на Ногай в “Ордата” през последните две десетилетия на XIII в., както и агресивната политика на оформилия се като самостоятелна политическа формация негов “улус” (държава)³, карат мнозина съвременници да го смятат за “владетел”, “султан”, “татарски цар”, “император на татарите”⁴. В историографията ролята на Ногай и неговия улус е предмет на изследване още от края на XVIII в., най-вече в трудовете по средновековна руска история. Първата специална студия върху личността на татарския вожд е дело на архимандрит Леонид, последван от Н. Веселовски и ред други автори, работили по татарската проблематика⁵. Това е обяснимо, тъй като политическата формация на Ногай, макар и само за няколко десетилетия, играе възлова роля по отношение на руските княжества, Крим, Литва, Полша, Унгария, земите на север от Дунав (бъдещите княжества Влашко и особено Молдова), отчасти Сърбия, и разбира се, България и Византия.

От изворите косвено може да се съди, че Ногай е роден през двадесетте или тридесетте години на XIII в.⁶ Това означава, че той още като дете и юноша е бил свидетел и участник в изумителното по мащабите си, “взривообразно” израстване на империята на Чингиз-хан, на грандиозните завоевателни походи във всички посоки на света и покоряването на огромни територии. Несъмнено Ногай е бил съпричастен към похода на хан Бату (негов чичо) в Източна и Централна Европа през 1236—1243 г., в резултат на който се създава самата “Златна Орда”⁷. Ако е роден преди 1230 г., то е възможно той лично да е взел някакво, макар и скромно участие в тези важни събития, засегнали пряко и

Второто българско царство⁸. Първите вести за Ногай са във връзка с войната между “Златната Орда” и родствената им, но враждебна “държава на Илхановите” — т. е. иранските татари от династията на Хулагу (1256—1265 г.). Този глобален сблъсък, продължил повече от половин век, в една или друга степен ангажира всички съседни страни и, макар и косвено, влияе и на българо-византийските отношения⁹. Ногай се отличава в първата от тези войни (1261—1266 г.), в която той е един от висшите военачалници на хан Берке (1257—1266 г.) в района на Кавказ и Азербайджан — главният театър на бойните действия между двете враждуващи татарски империи. Като темник (военен от най-висок ранг, командващ 10 хил. души, обикновено хански родственик) той е начело на авангардните части, сражаващи се с Абага, син и наследник на Хулагу, който в хода на тази война става ирански илхан (1265—1282 г.). В първото голямо сражение Ногай е тежко ранен в главата с копие и губи едното си око. Въпреки това той продължава настъплението, като успява да излезе в тил на вражеската армия. В този момент главнокомандващият Сунтай, вместо да затвори обръча, решава, че Ногай е обкръжен и панически напуска бойното поле. Изпаднал в критична ситуация срещу превъзхождащ го многократно противник, Ногай не губи присъствие на духа. Със смели и решителни действия той сам разбива Абага. Този успех е оценен високо от Берке, който го издига в татарската йерархия, дава му за управление няколко тумена и го назначава за беклярибек¹⁰. Наред с длъжността на върховен военачалник, Берке дава на Ногай ханска титла (така или иначе, той е наследник на Чингиз-хан)¹¹, като вероятно способства и за приобщаването му към исляма. За мамлюците — съюзниците на Берке в Египет — Ногай е “родственник на цар Берке и главен предводител на неговите войски”¹². При Берке и Менгу-Тимур (1266—1280 г.) той все още е лоялен към легитимната власт, но последвалата криза във владетелския дом във времето на Тудаменгу (1280—1287 г.), Тулабуга (1287—1290 г.) и първото десетилетие от царуването на Токту (1290—1313 г.) прави беклярибека всемогъщ разпоредител не само с политиката на “Ордата”, но и със самия хански престол. Именно през този период могъщият степен властник не само управлява предоставения му “улус”, но и разширява неговата територия на запад. Това е станало вероятно за сметка на запазващите все още някаква автономност кумански племена западно от Днепър и Днестър, както и на Второто българско царство. В изворите отсъстват конкретни данни за точния териториален обхват на Ногаевия улус, неясна остава и хронологията на тези завоевания. Според Рашид-ад-дин “старинният юрт” (дом) на Ногай бил край реката Тарку, за която се приема, че е в днешна Украйна. Във всеки случай той бил завладял със собствените си военни сили земите на “Валах (в други ръкописи: Тамах, Узнак) и Кехреб (Кехрет), който направил свой дом и местопребиваване...”¹³ В изворите се изтъква, че ядрото на Ногаевите владения, превърнали се с течение на времето в почти самостоятелна държавна формация, е било западно от Днестър. Въпросът е

обаче кога Ногай се е появил на Долни Дунав, т. е. откога междуречието на Днестър, Прут и Дунав е под негова власт?

Според В. Егоров, който сумира и доразвива по-старите становища по този въпрос, “може с голяма доза увереност да се твърди”, че “Ордата” е достигала до Дунав още от самото си създаване (1242—1243 г.). Ногай е владеел този регион още от началото на шестдесетте години на XIII в., а в 1264 г. оттук е осъществил татарския поход срещу Византия¹⁴. Много по-правдоподобно е схващането на П. Параска, който, опирайки се на данните на Плато Карпини, заключава, че през четридесетте — петдесетте години на века най-западният татарски улус е бил на десния бряг на Днепър. Той бил под управлението на “Коренца” (Куремса, Хуремши), под чието командване били 4 тумена, разположени най-вероятно по двата бряга на реката. Във всеки случай днешна Молдова все още не е била под директна татарска власт¹⁵. Според грамотите на унгарския крал Бела IV от 1247 г. в този регион съществува “Кумания”, която подобно на България и русите-бродници (предшествениците на по-късното казачество), плаща данък на “Ордата”¹⁶. Според мен това е най-вероятно политическата формация на споменатия в руските летописи хан Тегак. Тези кумани са все още относително независими и през 1256 г., когато подкрепят българския цар Михаил II Асен (1246—1256 г.) във войната му с Никейската империя. Около 1260 г., ако се съди по едно писмо на Бела IV, тези “езици” вече са се “обединили с татарите”. Както разбираме от т. нар. Галицко-волинска летопис, на мястото на Куремса има нов татарски управител — това е “безбожният Бурундай”, който разполагал с “много татарски полкове и тежка сила...”¹⁷ Именно с неговата поява можем да свържем все по-пълното въвличане на остатъците от куманската общност в днешна Украйна и Молдова в орбитата на татарската политика. Така или иначе, през 1264—1265 г. Ногай все още не е бил на Долния Дунав, татарските сили в похода срещу Византия не са били командвани от него. Такава една подробност едва ли би била пропусната от византийските историци Пахимер и Григора, както и от добре запознатите с Ногай египетски хронисти. Както вече стана дума, по същото време той е главното действащо лице във войната с Иран. Споменатите египетски автори (Ал-Муфаддал, Ан-Нувайри, Дзехеби и др.) разказват и за двете събития, но докато те изрично сочат Ногай като победител на Абага, при похода срещу Константинопол споменават само някакъв “военачалник на Берке”¹⁸. Византийските автори наблягат на централната роля на българския цар Константин Тих — Асен (1257—1277 г.) в този поход. Най-вероятно е този неназован по име татарски военачалник, който действа заедно с българския цар, да е Бурундай, останал непознат по име за византийските и египетските автори. Именно той е бил най-западният от висшите татарски управители, в чиято сфера на действие са влизали Балканите.

Още Н. Веселовски, анализирайки изворите, достигна до основателния из-

вод, че Ногай е заел земите на дн. Молдова около 1270 г.¹⁹ Както стана дума, Рашид-ад-дин изрично посочва сред новите татарски земи “Валак” (вероятно отвъддунавските земи на България в района на делтата). Пахимер пише, че той подчинил “независимите по-рано племена”²⁰, сред които положително са били и посочените по-горе кумани. Едва ли обаче всичко това е било извършено веднага. Доколкото може да се съди от оскъдните извори, първоначално отношенията между татарския вожд и Константин Асен са били добри: Във всеки случай българският цар е имал достатъчно свобода на действие и създавал сериозни проблеми на Византия по границата в Тракия, а може би и в Македония²¹. Към 1273 г. севастократор Йоан Дука, управител на Одрин и противник на Михаил VIII Палеолог (1259—1282 г.), извиква татарите, които опустошават византийските земи. Навярно за това нашествие става дума в една арменска приписка от самата българска столица, датирана точно в 1273 г.²² В случая посредничеството на българския цар е съвсем естествено и възможно. Скоро след това (около 1274 г.) нещата вземат рязък обрат — не без усилия Михаил Палеолог успява да привлече Ногай на своя страна²³. Дори и Пахимер, който в повечето случаи безрезервно подкрепя политиката на своя император, не спестява упреците си в прекомерни разходи около осъществяването на този военнополитически съюз. Ногай получава за съпруга незаконородената императорска дъщеря Ефросина Палеологина, чието влияние в ханския двор личи ясно при ликвидирането на Ивайло (1280 г.). Може би е прав Е. Оберлендер-Търновяну, който допуска, че по силата на брака с императорската дъщеря Ногай е получил деспотска титла²⁴. Изводът е направен въз основа на един тип Ногаеви монети с гръцки надпис, където инвокацията (+Τυχηρῶ; τύχηρος) наистина подхожда за деспот, въпреки че титлата отсъства. Пахимер деликатно отбягва подобен въпрос, но мъгляво споменава за подарени на Ногай “шапки” (καλύπτρα), обшити с бисери²⁵. Дали се загатва за деспотски “скиадион”, който действително е украсяван с бисери²⁶, е трудно да се каже. Във всеки случай обаче едва ли става дума просто за “шапки” — принципите на византийския дворцов церемониал без съмнение обвързват тази част от облеклото с определена почетна титла. Вярно е, че Ногай се отнесъл според Пахимер твърде иронично към “шапките”, но и това косвено потвърждава високата им стойност като символ на власт и степен на близост с империята за преговарящите с татарския хан византийски дипломати. Независимо от това как и в каква степен е било признато подобно достойнство на Ногай от страна на Византия, то е било тълкувано от него като признание за равностоен владетел. Династичният брак въвежда категорично васалния на “Ордата” хан в “семейството на владетелите”, като го прави “син” на византийския василевс — по време на убийството на Ивайло Ногай нарича Михаил Палеолог “мойт баща, императорът”²⁷. Това международно признание сродява хана с иранския илхан Абага (женен от 1265 г. за Мария, също дъщеря на Михаил Палеолог), с българските царе Кон-

стантин Асен и Иван Асен III и т. н. Така Михаил VIII Палеолог вярно долавя стремеж на Ногай за обособяване от върховната власт в “Ордата”, а в перспектива — за нейното овладяване от собствената му династия.

Постигнатият византийско-татарски съюз засяга директно българските интереси и позиции. Вероятно именно към 1274—1275 г. татарите ликвидират последните остатъци на българската власт в днешна Молдова и отнемат някои стратегически важни пунктове в Дунавската делта — със сигурност можем да посочим богатия град Вичина (локализиран в последно време в Нуфърлул)²⁸ и Исакача (средновековното ѝ българско название е Облучица)²⁹. Последният град става една от резиденциите на Ногай, а името му под формата “Сакчи” (“Сакджи”) присъства върху неговите монети и в арабските (египетски) извори. Да се говори за “деспотат Исакача” като особена форма на татаро-византийска власт обаче е неточно³⁰, а и невярно. Както стана дума, съвременникът Рашид-ад-дин сочи като основно “местопребиваване” на татарския хан земите на дн. Украйна. Така е и според Никифор Григора, който твърди, че “скитът Ногай” живеел на север от Дунав³¹. Неясен остава въпросът с византийското присъствие в Дунавската делта и неговия политически статут. Византийският ритор Мануил Оловол заявява, че Михаил Палеолог господства над някакви “острови” в региона³². Епархията на Вичина е в състава на Константинополската патриаршия, а в 1300—1301 г. нейният епископ изпълнява дори политически поръчения на империята, уговаряйки аланите (дотогава част от армията на Ногай и Чака) да се преселят във Византия³³. Възможно е наистина Михаил VIII Палеолог да получава определени отстъпки в района, например да определя гражданската администрация в центрове като Вичина, Килия, Акерман (бълг. Белград, дн. Белгород Днестровски). При всички положения обаче върховната власт на хана е факт.

Вътрешната политика на Ногай в собствените му земи се е отличавала в известна степен от традиционните за “Златната Орда” методи. Той се опитва да интегрира покореното население в създаващата се политическа структура. При него продължават да се споменават “скитите” кумани, дори вождове с типични кумански хански имена като Кончак и Козей (1280 г.)³⁴. В Приднестровието и дн. Молдова нараства номадското население, преселвано от Киевското Поросие и други подобни райони. Етническият състав на новите заселници е бил пъстър — кумани, алани, а също така и потомци на т. нар. “черни калпаци” (остатъците от берендеи, печенези, узи и др., до 1240 г. в съюзни отношения с киевските князе)³⁵. Градове като Акерман и Вичина се превръщат във важни центрове на международната търговия, което личи не само от писмените извори, но и от струпването на значими колективни съкровища от сребърни джучидски монети в междуречието на Днестър и Долни Дунав³⁶.

Татарската хегемония в България през последната четвърт на XIII-то столетие е сравнително добре известна. Намесата на Ногай не само е една от причи-

ните за въстанието на Ивайло (1277—1280 г.), но и предрешава неговия изход. По всяка вероятност Георги I Тертер (1280—1292 г.) до известна степен успява да неутрализира византийско-татарския съюз, а в 1284 г. “облак скити” атакува византийските позиции край Месемврия. Като съпруга на Чака (син и съвладетел на Ногай, чиято роля изглежда е доминираща в самия хански двор) е изпратена една неизвестна по име дъщеря на българския цар. Но дори и заложничеството на престолонаследника Теодор Светослав в двора на хана не ликвидира татарската заплаха. В 1292 г. Ногай подкрепя Смилец, а Георги Тертер е принуден да бяга във Византия. Същевременно татарският господар подкрепя браничевските владетели Дърман и Куделин, както и видинския деспот Шишман (все обвързани с Търново и Георги Тертер политически формации) срещу сърбите през 1291—1292 г. Нещо повече, той гарантира съществуването на българската власт във Видин, принуждавайки сръбския крал Стефан Милутин да върне владенията на Шишман³⁷. В историографията по принцип се приема, че Смилец (1292—1298 г.) е бил “татарска марionетка”. Такова схващане не е съвсем прецизно, тъй като, доколкото личи от оскъдните извори, България продължава да води своя независима (или относително независима) външна и вътрешна политика. Смилец и неговата съпруга “Смилцена”, управлявала от името на своя малолетен син Йоан през 1298—1300 г., дори са се стремели да извличат политически дивиденди от отношенията с Ногай. Те правят опити да се възползват от недооценяването на татарския фактор от византийския император Андроник II Палеолог (1282—1328 г.). И във Византия “татарският страх” продължава да бъде изключително силен — когато Георги Тертер през 1292 г. избягва във Византия, Андроник се страхува да му даде политическо убежище. През 1299 г., когато текат няколкомесечните византийско-сръбски преговори, българският пратеник в двора на крал Милутин се стреми да контрира византийските предложения и с аргумента, че Ногаевите татари непрекъснато нахлуват на византийска територия³⁸. С други думи, излиза, че “Смилцена” е в подобри отношения с Ногай, отколкото Андроник II. Политическата “игра” на Ногай в България го показва като достоен представител на умелата татарска външна политика, като истински виртуоз, наследил поне част от таланта на своя пращяло Чингиз-хан. През 1298—1300 г. той, в една или друга степен, сблъсква интересите на най-видните български политически личности (царица “Смилцена”, деспот Алдмир, намиращия се в двора му Теодор Светослав), като не изпуска от погледа си и политиката на Византия спрямо България³⁹. В края на Ногаевия живот и управление очевидно водеща роля играе неговият син Чака, който обаче е по-слаб политик от своя баща. Разгромът на Ногаевия улус през 1299—1300 г. води до важни промени в България и на Балканите. С помощта на Чака, който търси изходна база за отвоюването на бащините си земи⁴⁰, Теодор Светослав овладява търновския царски престол. Получил определена “татарска школовка” в двора на Ногай, новият български цар успява да ликвидира

Чака, което способства за подобряването на отношенията с Токту и носи на България териториални придобивки в старите Ногаеви земи в дн. Молдова. България обаче все още остава в плановете на Ногаидите — през 1302 г., когато е разгромен бунтът на Турай (трети син на Ногай), Ногаевият внук Каракишек, син на Чака, заедно с темниците Джерик-Темир и Юлукутлу и три хиляди конници бяга в България. Той обаче явно не е приет от Теодор Светослав и намира убежище при “Шишемен (Шишман) в местността, наричана Будул (Видин), в близост до краля (Унгария)...”⁴¹ Последен, макар и своеобразен “отглас” на връзките на България и Византия с отдавна рухналата държава на Ногай е бягството на аланите при Теодор Светослав в 1307 г. Както стана дума, през 1301 г. те преминават през българската територия (може би Теодор Светослав не е можел или не е желал да им окаже противодействие?) и се заселват във Византия. Техният брой според Григора надхвърлял 10 хиляди души, а с тях Михаил IX (син и съвладетел на Андроник II) се опитал да противодейства на османската експанзия в Мала Азия. През 1302 г. край Магнезия те са разбити от турците. По-късно между аланите и каталонските наемници на Роже дьо Флор (т. нар. каталани) цари вражда, а аланският вожд Гиркон е убит. През април 1305 г. на свой ред Роже става жертва на политическо убийство, в което важна роля играят аланите. Конфликтът с каталаните насочва аланите към българския цар, който по всяка вероятност е стар техен познаник още отпреди 1300 г., когато е в двора на Ногай и Чака. Споменаванията за тези алани на българска служба, които до 1300 г. са живели в дн. Молдова⁴², имаме през 1324 и дори през 1365 г. В първия случай техните вождове Итил и Темир с две хиляди души са в състава на пловдивския гарнизон, командван от Иван Русина. През 1365 г. един алански отряд (“яси — измаелити”) оказва отпор на унгарските войски пред стените на Видин⁴³.

В заключение нека хвърлим един поглед и на осъществяващите се взаимни влияния между улуса на Ногай и две такива стари и “класически” държави като Византия и България. От думите на Пахимер може да се съди, че Ногай проявил жив интерес към някои предмети на византийския дворец разкош, кухня и пр. Несъмнено присъствието на Ефросина, а по-късно и на дъщерята на Георги I Тертер в ханския двор също е поддържало някакви форми на византийски и български “стандарт” в един на пръв поглед примитивен номадски лагер. Гръцкият търговец Пандолеон, чиято внучка става кръщелница на Ефросина и съпруга на българина Теодор Светослав, явно се е ползвал с доверие и авторитет в двора на хана⁴⁴. Много по-важни обаче са проявите на идейно-политическо влияние, които безспорно са били извънредно важни за Ногай при опита му да създаде и утвърди своя собствена династия. Върхов израз в това отношение е представянето на Ногай и Чака като съвладетели върху споменатите монети — напълно във византийски и български маниер⁴⁵, но в разрез с татарската традиция. Що се отнася до влиянието на Ногай по отношение на политическите лич-

ности и процеси в България, то те могат да бъдат търсени най-вече в действията на Теодор Светослав. Макар и в хипотетичен план, може да се приеме, че този български владетел е използвал някои "татарски методи" в своята вътрешна и външна политика. Българският принц и съзар на Георги I Тертер се формира като личност и политик именно по време на заложеността си в двора на могъщия татарски владетел. Безпощадната му разправа с патриарх Йоаким III, деспот Алдмир и т. н., както и твърдата му централизаторска политика, правят едно такова схващане повече от правдоподобно.

БЕЛЕЖКИ

¹ Според изворите Ногай е син на Буфал (в други текстове Могол), седми син на хан Джучи, който пък е най-големият син на Чингиз-хан. Буфал обаче е извънбрачно дете, поради което по принцип Ногай е нямал право на свой улус. Арменияските историци (Вардан, Киракос Гапдзакеци и др.) го наричат "Ноха-куун", като се смята, че "куун" е обозначение за "ханските деца". Вж. повече у Веселовски и Н. И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время (Записки Российской Академии наук, XIII, № 6). Петроград, 1922, 2—3, 7.

² Пак там, с. 2 сл. Откъс от съчиненията на византийските историци вж. в: Гръцки извори за българската история (по пататък: ГИБИ), т. 10, с., 1980; т. 11, с., 1982. Обзор на посочваната за Ногай във византийската книжнина: Моговсик, Gy. Byzantinoturcica, II. Berlin, 1958, S. 211. Източните извори са използвани по корпуса на Тизенгаузен, В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. Санкт Петербург, 1884; Т. II. Извлечения из персидских сочинений (обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным). Москва — Ленинград, 1941; Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. II (Пер. Ю. П. Верховского). Москва — Ленинград, 1960; Десеи, А. La Horde d'Or et les pays roumains aux XIIIe et XIVe siècles selon les historiens arabes contemporains. — In: Romano-Arabica, T. II. Bucharest, 1976, 61—63.

³ За улусната система вж. най-общо Егоров, В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. Москва, 1985, 160—168; Федоров-Давыдов, Г. А. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973, с. 43, 111 сл. Първоначално "улус" означава "народ", "хора", "поданица" и пр., а не територия.

⁴ Веселовски и Н. И. Цит. съч., с. 23 сл.; Grousset, R. L'empire des steppes (Atila. Gengis-khan. Tamerlan). Paris, 1939, 479—481.

⁵ Леоид, архим. Хан Нагай и его влияние на Россию и южных славян. — В: Чтения в Имперском обществе истории и древностей Российских, 1868, № 3, с. 32 сл.; Веселовски и Н. И. Цит. съч.; Гресков, Б. Д., А. Ю. Якубовски и др. Золотая Орда и ее падение. Москва — Ленинград, 1950, с. 83 сл.; Spruler, V. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223—1502). Leipzig, 1943, 48—79; Liprad, V. The Mongols and Byzantium (1243—1341). (Diss., Ann Arbor — Michigan). University Microfilms International (1987), 201—210.

⁶ В 1299 г. той вече бил твърде възрастен, може би над 70-годишен, и не издал кон, а се возел в "арба" (колесница).

⁷ Вж. общо сборника Татаро-монголы в Азии и Европе. Москва, 1970, 1977 (второ преработено и допълнено издание); Weitzel, G. zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen (ed. U. Schmilewski). Würzburg, 1991; Stolica Apostolska i świat mongolski w polowie XIII wieku. Pod redakcją J. Strzelczyka. Poznan, 1993, 21—40.

⁸ Вж. по-подробно Павлов, Пл., Г. Атанасов. Преминаването на татарската армия

през България (1241—1242 г.). — Военноисторически сборник, 1994, кн. 1, 5—20 и посочената там литература.

⁹ Ниқов, П. България и татари през средните векове. — Българска историческа библиотека, 1929, кн. 2; Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1940, с. 370 сл. За конфликта между двете татарски империи вж. повече у Веселовски и Н. И. Цит. съч., с. 6 сл.; Spruler, V. Op. cit., S. 46 ff.; Ал-Холви, А. Связи между Нилом и Волгой в XIII—XIV вв. (Сокращенный перевод с арабского). Москва, 1962; Закиров, С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII—XIV вв.). Москва, 1966; Павлов, Пл. България, Византия и мамлюкски Египет през 60-те и 70-те години на XIII в. — Исторически преглед, 1989, кн. 3, 15—24 и посочената литература.

¹⁰ Егоров, В. Л. Цит. съч., 169—171.

¹¹ За ханската титла на Ногай срв. разсъжденията на Веселовски и Н. И. Цит. съч., 50—53: "Струва ми се, че Ногай паистина е бил хан. Нямаме основание да отхвърлим свидетелствата за неговото ханстване, дошли до нас от различни страни..."

¹² Тизенгаузен, В. Сборник..., I, с. 509 (ал — Айни).

¹³ Пак там, II, с. 69; Рашид-ад-дин. Сборник летописей..., II, с. 85; Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България (XII—XIV в.). В. Търново, 1993, с. 64 (по-нататък съкратено ДПИ).

¹⁴ Егоров, В. Л. Цит. съч., с. 33.

¹⁵ Параска, П. Ф. Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства. — В: Юго-Восточная Европа в средние века, I. Кишинев, 1972, 175—190 с обзор на руската и румънската литература.

¹⁶ Латински извори за българската история (съкр.: ЛИБИ), т. 4, с., 1981, 104; ДПИ, с. 53 (по латинската на Т. Сенга).

¹⁷ Павлов, Пл. България, куманите и "Златната Орда" (1242—около 1274 г.). — Векове, 1989, кн. 2, с. 24 сл.

¹⁸ Тизенгаузен, В. Сборник..., I, с. 191 (Ал-Муфалдал), 153—154 (Ал-Нувайри); Т. II, с. 26 (Ибн Биби).

¹⁹ Веселовски и Н. И. Цит. съч., с. 23.

²⁰ ГИБИ, 10, с. 164.

²¹ Павлов, Пл. България..., 30—31 и цит. лит.

²² Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, т. 2, С., 1978, с. 117.

²³ Срв. бел. 21; Гюзелев, В. Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (края на XII—началото на XV в.). С., 1995, 16—17. За развитието на византийско-татарските отношения вж. общо у Avenarius, A. Tatári ako problém byzantskej politiky a diplomacie. — Historický časopis, 1984, nr. 6, 849—863.

²⁴ Oberländer-Tárnoveanu, E. Numismatical contributions to the History of the South-Eastern Europe at end of 13th Century. — Revue roumaine d'histoire, 1987, nr. 3, 245—258.

²⁵ ГИБИ, 10, с. 165.

²⁶ Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, 222—223.

²⁷ ГИБИ, 10, с. 182.

²⁸ Атанасов, Г. Отново за локализацията на средновековния град Вячина. — Исторически преглед, 1993, кн. 3, 3—19, с обзор на литературата по въпроса.

²⁹ Кузев, Ал., В. Гюзелев. Български средновековни градове и крепости, т. I, Варна, 1981, 211—216.

³⁰ Oberländer-Tárnoveanu, E. Op. cit., p. 249 sq.

³¹ ГИБИ, 11, с. 139.

³² Laurent, V. La domination byzantine aux Danube sous Michel VIII Paléologue. — *Révue historique du Sud-Est Européen*, 12, 1945, p. 184—198; Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава, част 2 (1186—1396). С., 1989, с. 88, 99.

³³ Кулаковски, Ю. Где находилась Вичинская епархия Константинопольского патриархата. — *Византийский временник*, IV, 1897; Еще раз о Вичине. — *Пак там*, V, 1898, 391—393; Атанасов, Г. Цит. съч., с. 18; ГИБИ, X, 197—198 (Пахимер).

³⁴ Полное собрание русских летописей, т. II. Ипатьевская летопись. Москва, 1962, кол. 881.

³⁵ Бырня, П. П., Н. Д. Руссев. О господстве золотоордынской государственности в Днестровско-Карпатских землях. — В: *Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии, I. Тезисы докладов и сообщений*. Москва, 1988, с. 148.

³⁶ Руссев, Н. Д. Городские центры Днестровско-Дунайских земель и Золотая Орда. — В: *Молдавский феодализм (Общее и особенное)*. Кишинев, 1991, 39—61; Федоров-Давидов, Г. А. Находки кладов золотоордынских монет. — В: *Города Поволжья в средние века*. Москва, 1974, с. 177 (подробно описание на находките от Урунбаир при Тулча); Oberländer-Târnoveanu, I. Contribuții la stadiul emisiunilor monetare și al formațiunelor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII—XIV. — *Studii și cercetari de istorie veche și arheologie*, 1981, nr. 1, 89—106.

³⁷ Ильяев, Н. Шишмановият поход срещу Сърбия през 1292 г. — *Исторически преглед*, 1988, кн. 1, 50—59; Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов, Кой кой е в средновековна България. С., 1994, 105—106, 395.

³⁸ Византийски извори за историју народа Југославије, т. 6. Београд, 1986, с. 141 (Теодор Метохит).

³⁹ Павлов, Пл. Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон. — В: *Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклянов*. В. Търново, 1994, 177—185.

⁴⁰ ДПИ, с. 63; Тизенгаузен, В. Сборник..., I, с. 160—161 (Ан-Нувайри); Веселовски, Н. И. Цит. съч., 56—57.

⁴¹ Павлов, Пл. Мошолотари на българска военна служба в началото на XIV в. — *Военноисторически сборник*, 1987, кн. 2, 112—120.

⁴² Изглежда известна част от тях не емигрирали във Византия в началото на XIV в., а останали в дн. Молдова. Споменът за това присъствие е запазен в названието на град Яш (Яси). “Господство Яшкo” (малко известното аланско княжество на север от Дунав) е сред съюзниците на Михаил III Шишман-Асен във войната със Сърбия през 1330 г. За него се споменава единствено в “Законника” на Стефан Душан от 1349 г. (срв. коментара на С. Чиркович във *Виз. извори...*, т. 6, с. 208, бел. 107). Възможно е поне до 30-те години на XIV в. тези алани да са признавали върховенството на българския цар.

⁴³ ГИБИ, 10, с. 224; Кой кой е в средновековна България..., с. 153; Гюзелев, В. Средновековна България в светлината на новия извори. С., 1981, 104—105.

⁴⁴ Павлов, Пл. Теодор Светослав..., 177—185.

⁴⁵ За съвладетелството във Византия вж. Караяноулоу, Й. Политическата теория на византийците. С., 1992, 62—63.